

प्रकरण २ रे

डॉ. सौ. प्रतिमा इंगोले यांचा
परिचय, वाङ्मय व
'वन्हाडी लोकगाथे' चे स्वरूप

प्रकरण २ रे

डॉ.सौ. प्रतिमा इंगोले यांचा परिचय, वाङ्मय आणि 'वन्हाडी लोकगाथेचे स्वरूप'

१) डॉ. प्रतिमा इंगोले यांचा परिचय :-

प्रतिभेचे वरदान लाभलेल्या, प्रत्येक विषयाला जिवंत करणाऱ्या, ग्रामीण जीवनाविषयी ओढ असणाऱ्या स्त्रियांच्या सुखदुःखाशी समरस होणाऱ्या, लोकसाहित्याच्या अभ्यासक असणाऱ्या आणि वन्हाडी भाषेचं संस्कृतीचं विशाल दर्शन घडविणाऱ्या सिध्दहस्त लेखिका म्हणून एक नाव संपूर्ण महाराष्ट्राला परिचित आहे ते नांव म्हणजे डॉ. प्रतिमा इंगोले.

डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या अंगभूत गुणांमुळे त्यांचं कोणतेही लेखन मत ते कथा, कादंबरी, कविता किंवा वैचारिक लेखन असो मनाला भुरळ पाडल्याशिवाय राहत नाही. प्रतिमा ताईचा जन्म १० ऑक्टो. १९५३ रोजी अकोला येथे झाला. दुसऱ्याच वर्षी झालेल्या वडिलांच्या मृत्यूनंतर त्यांना दर्यापूरसारख्या निमशहरी भागात आयुष्य घालवावं लागलं. दर्यापूरमध्ये त्यांची विधवा आई 'विमलाबाई कुकडे' आणि आजोबा शामराव ढाकरे या दोघांच्या संस्कारामध्ये त्यांचं बालपण गेलं.

अतिशय प्रतिकूल परिस्थितीतही त्यांनी लेखनासारखं काम हातात घेतलं व त्याला योग्य न्याय दिला. विमलाबाई कुकडे प्रतिमाताईच्या जडण घडणी विषयी सांगताना म्हणतात, "सौ. प्रतिमा इंगोले ही माझी एकुलती एक लेक! अठराव्या वर्षी वैधव्य आलं तेव्हापासून माझ्या जगण्याचं ध्येय एकच होऊन गेलं ते म्हणजे आशाला जोपासणे, हो! तिचं आधीच नांव 'आशालता' मला आवडते म्हणून 'आशा' आणि तिच्या वडीलांना आवडते म्हणून 'लता' आणि दोन्हीच मिश्रण म्हणून 'आशालता' ठेवले. हीच आशालता माझ्या आशा आकांक्षेचं प्रतिक ठरली. कारण विधवा झाल्यावर ज्याची अपेक्षा नव्हती असे अनुभव जवळच्याच माणसांकडून आले. मला

लेकीला घेऊन माहेरी परतावें लागलं. माहेरीही सावत्र आई होती पण आपल्या जळण्याचा मुलीला त्रास होऊ नये असा सतत प्रयत्न केला.

इच्छा नव्हती तरी तिचं भलं व्हावं ह्या उद्देशाने तिला अकोल्याला शिकायला ठेवलं सगळं लक्ष तिच्यातच. घर फिरते आकाशी चित्त तिचे पिलापाशी सारखं सगळं लक्ष तिच्यातच. डोळ्यांची निरांजन करून वाट पाहिली अशी म्हण जरी असली तरी ती माझ्या बाबतीत खरीच आहे. अक्षरशः डोळ्यांत फक्त आशाच होती आणि ती तर पाखराच्या भरान्या मारीत होती. मला त्या भरारीला साथ द्यायला आभाळ होता आलं नाही पण किमान कौतुकाचे चार शब्द आणि स्नेहाची स्निग्ध नजर तर देता येत होती! आणि मी तेच करीत आले.''⁹

वरील मनोगत ऐकलं की वाटतं आई एक प्रेरक शक्ती असते असे म्हटलं जातं ते खरच आहे. प्रतिकूल परिस्थितीतही आपल्या मुलीच्या भविष्यासाठी त्यांनी शक्य ते प्रयत्न केले. या आशीर्वादामुळे प्रतिमाताईंना सतत प्रेरणा मिळाली असावी. तसेच त्यांचे आजोबा मुख्याध्यापक होते त्यातच कवी. त्यांनी २०० च्या वर कविता लिहिल्या पण त्यांना प्रसिध्दी मिळू शकली नाही म्हणूनच आपण लेखन करून ती प्रसिध्दी मिळवावी या उद्देशाने आपण लेखनाला सुरुवात केली असं त्या स्वतः सांगतात.

बालपणापासून अनुभवाचे जे काही संचित गोळा केलं ते प्रतिमाताईंनी आपल्या लेखनातून प्रकट केलं. आजोबांनाही नातीचं कर्तृत्व पाहून समाधान वाटलं. आपल्या कवितांच्या बाबतीत झालेली उपेक्षा भरून निघाली असही त्यांना वाटलं असावं. तेव्हापासून आजपर्यंत प्रतिमाताईंनी अनेक विषयांना, समस्यांना न्याय देऊन लेखनाचं काम चालू ठेवलं. त्यांना मिळालेले अनेक पुरस्कार त्यांचे साक्षीदार आहेत.

लेखन प्रेरणा :-

प्रतिभा इंगोले यांची पुस्तके, कविता अगदी पहिला कथासंग्रह हजारी बेलपान आणि त्याला मिळालेला पुरस्कार पाहिला की, त्यांची लेखणी नवी नाही, मुरलेली असली पाहिजे अस वाटतं पण यासंबंधी त्यांना विचारता त्या म्हणतात, 'मी अगदी एम्.ए. झाल्यानंतर १९८० पासून लेखनाला सुरुवात केली त्याआधी ५ वी मध्ये असताना एक गोष्ट लिहिल्याचे मला आठवते.', म्हणजेच इतक्या उशीरा सुरुवात करूनही त्यांचे लेखन कौतुकास्पद आहे. त्यांना जे अनेक पुरस्कार मिळाले त्यासाठी अभिनंदनाची त्यांना कित्येक पत्रे आली. यामध्ये पु.ल. देशपांडे, विठ्ठल वाघ, भालचंद्र फडके, मधुकर वाकोडे वगैरेसारखे अनेक नामवंत लेखक होते. हीच वाचकांची पत्रे पुढील लेखनासाठी त्यांना पोषक ठरली असावी.

प्रतिभाताईंच्या लेखनाला सामाजिकतेची किनार आहे. त्या म्हणतात, 'पण लक्षात कोण घेतो?' ही ह.ना. आपटेंची कादंबरी एम्.ए.ला अभ्यासली आणि त्यातील यमू अधिक मनाला भावली. त्यात घरातच यमू या विधवा नायिकेप्रमाणे असलेली विधवा आई आणि तिला मिळणारी वागणूक यामुळे लेखनाला विशेषतः स्त्री लेखनाला मी प्रवृत्त झाले म्हणूनच त्यांच्या लेखनामध्ये स्त्रियांसाठीचे लेखन बरेच आहे.

प्रतिभाताईंनी पीएच्.डी.साठी व-हाडी लोकगीतांचा विषय निवडला आणि त्यातूनच 'व-हाडी लोकगाथा' हा गीतसंग्रह संपादित केला. यातून त्या लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडेही वळल्या पण त्याचीही प्रेरणा त्यांनी बालपणी ऐकलेल्या गीतांतून, पाहिलेल्या उत्सवातून मिळाल्याचे त्या सांगतात. अशा प्रकारे वरील घटकातून त्यांना साहित्य लिहिण्याची प्रेरणा मिळाली असावी. खरं पाहिलं तर मराठी साहित्यात अग्रगण्य मानल्या जाणाऱ्या प्रतिभाताईंचा आवडता विषय कोणता होता तर तो भूगोल! आणि नाईलाजाने त्या मराठीकडे वळल्या आणि बघता बघता सर्वच साहित्यप्रकारांना गवसणी घातली. लहानपणी जवळून पाहिलेल्या,

अनुभवलेल्या गोष्टी, कानावर पडणारी गीते, ह.ना. आपटे, फडके यांच्या कादंबऱ्या, त्यातील व्यक्तीरेखा मनावर ठसत गेल्या आणि त्यातून पोषक असे विषय मिळू लागले. त्यांच्या सोबतीला होती मराठीचं तान्हं रूपडं म्हणजे वऱ्हाडी बोली.

प्रतिमाताई म्हणतात, “बालपणीचे संस्कार माणूस हृदयाच्या गाभान्यात जपतो. लेखक त्याचं सुवर्ण करतो. माझ्या बालपणाला पोरकेपणाची झालर असली तरी ग्रामसंस्कृतीमुळे मला मायेचा ओलावा मिळाला. त्यामुळे त्या संस्कृतीबद्दल आदर दुणावून मला माझ्या भावना त्यांच्या भाषेत लिखाणातून व्यक्त कराव्याशा वाटल्या.”^२ साहित्याच्या विविध प्रांतात लेखन करणाऱ्या प्रतिमाताई बालगोपालांमध्येही रमतात मुलांसाठी लेखन करतात. त्यांच्या मनोरंजनाबरोबरच बालमनाचे सूक्ष्म निरीक्षण त्या करतात. यासाठीही त्यांनी वैदर्भिय भाषेचा वापर केला आहे.

एका बाजूला कथा-कविता, कादंबरी, वैचारिक वालवाङ्मय, ललित ही सर्व आवड जपत प्रतिमाताईंनी आपला आवडता अभ्यासविषय ‘लोकसाहित्य’ याविषयी संशोधन, लेखन केले आहे. लहानपणी गावात चालणारे विधी, घरात, वाड्यात गायिल्या जाणाऱ्या ओव्या, लोकगीते यांनी त्यांच्या मनाचा कोपरा व्यापला होता. त्याच आवडीचे रूपांतर त्यांनी अभ्यासामध्ये केले आणि ‘वऱ्हाडी लोकगीतांचा चिकित्सक अभ्यास’ या विषयावर त्यांनी प्रबंध लिहून पीएच्.डी. देखील मिळविली आहे.

प्रतिमाताईंच्या मनाला साद घालणाऱ्या लोकगीतांचे त्यांनी संकलन करायचे ठरविले त्यातच पणजी येथे दुर्गा भागवत यांच्या अध्यक्षतेखाली भरलेल्या लोकसाहित्य परिषदेला हजर राहिल्यावर त्याची अधिक आवश्यकता पटली तेव्हाच त्यांनी लोकगीतांचे संकलन करण्याचे ठरविले. येथूनच प्रेरणा घेऊन त्यांनी विदर्भाच्या पाच जिल्ह्यात मौखिक रूपात विखुरलेल्या लोकगीतांचे संकलन करायचे ठरविले.त्यांच्या या निश्चयातून साकार झाली एक सुंदर कलाकृती ती म्हणजे

‘वन्हाडी लोकगाथा’ या पुस्तकामध्ये विविध प्रकारची, विविध संदर्भ असलेली गीते पहावयास मिळतात. प्रतिमाताईंचे आपल्या मायभूमीवर खूप प्रेम आहे. तसेच लहानपणापासून त्यांनी त्याच भाषेतील गीते अधिक ऐकली होती त्यामुळे ही गीते प्रकाशात यावी. वन्हाडी लोकसंस्कृतीच, लोकजीवनाच दर्शनही त्यातून व्हावं या उदात्त हेतूमुळे त्यांनी वन्हाडी लोकगीतांचे संकलन केले.

प्रतिमाताई साहित्याच्या सर्वच क्षेत्रात कार्यरत आहेत. अनेक प्रकारचे लेखन त्यांनी केले आहे. कथा, कविता, कादंबरी, वैचारिक, ललित, बालवाङ्मय या सर्वच क्षेत्रात त्यांनी भरारी मारली आहे. त्यांच्या कित्येक पुस्तकांना वाचकांचा प्रचंड प्रतिसाद लाभला. वाचकांची आलेली पत्रे वाचणे ही त्यांची सर्वात आनंदाची गोष्ट. यातूनच लेखनाची प्रेरणा त्यांना मिळत होती. त्याबरोबर सभोवतालच्या वातावरणातून अनुभवलेल्या घटना-प्रसंगातून त्यांना अनेक विषय मिळत. त्यांचे पती वकील असल्याने त्यांच्याकडे आलेल्या केसेसमधूनही अनेक विषय मिळाल्याचे त्या सांगतात.

प्रतिमाताईंचे अंगभूत गुण आणि त्यांना मिळालेले अनुभवविश्व याच्या साठ्याने त्यांचे प्रकाशित झालेले वाङ्मय व त्यातील विविधता पुढीलप्रमाणे :-

२) प्रतिमाताईंचे प्रकाशित वाङ्मय :-

कथासंग्रह :-

१. हजारी बेलपान (१९८४)
२. अकसिदीचे दाणे (१९८६)
३. जावयाचे पोर (१९८९)
४. सुगरणीचा खोपा (१९८९)
५. लेक भुईची (१९९१)
६. हिरवे स्वप्न (१९९४)
७. अंधार पर्व (१९९९)

८. अमंगल युग (२००५)
९. उलटे झाले पाय (२००६)
१०. बोलक्याचे बोंड (विनोदी कथासंग्रह)

कविता संग्रह :-

१. भुलाई
२. गर्भालय
३. उदय सोहळा
४. हंबर

कादंबरी :-

१. बुढाई	२. पार्टटाईम
३. ललिताचे रंग (सामाजिक)	४. मोहरा

ललित लेख :-

१. बयनाचे बोल (१९९६)	२. झेंडवाईचं दिवे (२००२)

वैचारिक :-

१. स्त्रीचे भावविश्व आणि आधुनिकता (१९९८)
२. वैदर्भीय (१९९९)
३. आजही स्त्रीचे स्थान दुय्यमच (२००१)

बालवाङ्मय :-

१. वाघाचे घर (१९९१)	२. लाजाळू (१९९०)
३. अपंगाची करामत (१९९८)	४. करारी आजी (१९९८)
५. भंडान्याचे गाव (१९९९)	६. आगळे जंगल (१९९९)
७. माध्यम-संस्कारक्षम संवाद	८. सोन्याचं बाळ-कविता
९. बालकुमारांसाठी नाट्यछटा	
१०. आमची मराठी-भाषेबद्दल शास्त्रीय सोपी माहिती	

प्रौढ वाङ्मय :- चतुराईचे फळ (१९९१)

इतरांनी केलेली परीक्षणे :-

- १) 'खोप्याची वीण' संपादक अॅड. पंजाबराव इंगोले, डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'सुगरणीचा खोपा' कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख. (सोनल प्रकाशन, नोव्हें. १९९५)
- २) 'लेकीचं कर्तृत्व' सं. विमलाबाई कुकडे, लेक भुईची यावरील परीक्षणात्मक लेख (२००२)
- ३) 'पानावरील रेषा', सं. विमलाबाई कुकडे प्रतिमा इंगोले यांच्या 'हजारी बेलपान' वरील परीक्षणात्मक लेख (सोनल प्र. १९९५)
- ४) 'दान्याचे मोल' सं. विमलाबाई कुकडे, प्रतिमा इंगोले यांच्या 'अकसिदीचे दाने' या प्रतिमा इंगोले यांच्या 'अकसिदीचे दाने' या कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख (सोनल प्रकाशन १९९५)

प्रतिमाताईचे संपादित साहित्य :-

- १) श्यामवेल २) ऋणमोचन ३) श्यामतुरा ४) श्यामगाणे ५) सोनपीस
- संदर्भ ग्रंथ :- १) वन्हाडी लोकगाथा २) लोकसंस्कृती आणि स्त्रीजीवन धार्मिक आणि कालिक वेध, ३) वन्हाडी लोकभाषा, ४) ग्रामीण साहित्य स्त्री लेखिकांची निर्मिती, ५) तोरणताटी, ६) सृजनाची नवलाई, ७) आस्वादगंध.

डॉ.सौ. प्रतिमा इंगोले यांना मिळालेले विविध पुरस्कार^३ :-

१. यशवंतराव चव्हाण वाङ्मय पुरस्कार - 'हजारी बेलपान' (कथा)
२. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार - 'बुढाई' (कादंबरी)
३. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा गोखले पुरस्कार- 'सुगरणीचा खोपा' कथासंग्रह.
४. शकुंतला जोग वाङ्मय पुरस्कार- 'सुगरणीचा खोपा' कथासंग्रह.
५. परिवर्तनवादी साहित्याचा नागसेन पुरस्कार- 'जावयाचं पोर' कथासंग्रह.
६. उत्कृष्ट स्त्रीजीवनपर लेखन पुरस्कार- 'जावयाचं पोर' कथासंग्रह.

७. पत्रपंडीत पा.वा. गाडगीळ पुरस्कार - 'जावयाचं पोर' कथासंग्रह.
८. कृष्णाबाई मोटे वाङ्मय पुरस्कार- 'लेक भुईची' कथासंग्रह.
९. ग्रामीण साहित्य परिषदेचा रोहमारे पुरस्कार- 'लेक भुईची' कथासंग्रह.
१०. वसंत वऱ्हाडपांडे बालकादंबरी पुरस्कार- 'आगळे जंगल'.
११. लोकमित्र सरदार पुरस्कार- 'हिरवे स्वप्न' (कथासंग्रह.)
१२. महानुभव गंधोत्तेजक पुरस्कार- 'पद्ममोचन' (संपादित)
१३. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा शिरोळे पुरस्कार- 'भुलाई' (काव्यसंग्रह)
१४. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर पुरस्कार.
१५. सामाजिक पुरस्कार इंदौर- 'बयनाचे बोल' (वैचारिक)
१६. महाराष्ट्र साहित्य परिषदेचा विश्वनाथ पार्वती पुरस्कार- 'स्त्रीचे भावविश्व
आधुनिकता'
१७. स्वातंत्र्यसैनिक मामासाहेब कडलग पुरस्कार- 'भुलाई'.
१८. विदर्भ भूषण पुरस्कार- 'अंधारपर्व' (कथासंग्रह)
१९. जीवन गौरव पुरस्कार - 'करारी आजी' (बालवाङ्मय)
२०. साहित्यप्रेमी भगिनी मंडळ, पुणे- 'लाजाळू' (बालवाङ्मय)
२१. लोकमत पुरस्कार - 'वाघाचे घर' (बालवाङ्मय)
२२. डॉ. दुबे पुरस्कार- 'श्याम तुरा' (संपादित)
२३. कविवर्य बापूसाहेब ढाकरे पुरस्कार - 'सोनपीस' बडबडगीत संग्रह
(संपादित)
२४. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार (दिवाकर कृष्ण)
२५. महाराष्ट्र राज्य पुरस्कार (उध्दव शेळके)
२६. पद्मगंधा जीवन गौरव पुरस्कार.

वन्हाडचा इतिहास :-

वन्हाडी लोकगीतांचा अभ्यास करताना तसेच विदर्भातील प्रतिमा इंगोले या व्यक्तीमत्वाचा अभ्यास करताना विदर्भ प्रांत, त्याची वैशिष्ट्ये, त्याचे स्थान पाहिल्यास अधिक माहिती होईल. कारण खरा विदर्भ किंवा वन्हाड प्रांतात जो आहे त्याच अकोला, अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ आणि आताचा वाशिम या पाच जिल्ह्यातील लोकगीते पाहायची आहेत.

“वन्हाड (विदर्भ) चा इतिहास पाहताना पूर्वी संपूर्ण महाराष्ट्रालाच वन्हाड म्हणत होते. त्याचेच पर्यायी नाव देश होते. ज्ञानेश्वर यालाच ‘देश’ म्हणत होते. लोकगीतांत त्याचे पुरावे आढळतात -

“महाराठ देश्यामंदी पिकाची कमती नायी
धानाचं पिक लई, उभ्या कपासीच्या राशी
वो माहे गिरजाबाई SSS II”

प्राचीन काळी ह्यालाच कदाचित महाविदर्भ म्हणत होते. पूर्वी वर्धा नदीचे ‘विदर्भा’ असे नाव असल्याचे ‘नलचंपूकृत्या त्रिविक्रमभट्टाने नमूद केले आहे. तो विदर्भाला वरदाता म्हणतो.”^४

प्रतिमाताई पुढे वन्हाड नावासंबंधी सांगताना म्हणतात की, वर्धा नदीला ‘विदर्भा’ नदी असे म्हणत होते आणि विदर्भाला वरदातट असे म्हणत होते. पुढे वरदातट या शब्दापासून विदर्भासाठी ‘वन्हाड’ हा शब्द सिध्द झाला असावा. आजच्या ‘वन्हाडी बोलीचे’ प्राचीन रूप मात्र महाराष्ट्रात सर्वत्र बोलले जात होते. तिलाच देशी आणि महाराष्ट्री म्हणत होते. त्यामुळे पूर्वीच्या विदर्भाचे नंतर विदर्भ, मराठवाडा, खानदेश, कोकण आदी स्वतंत्र प्रदेश झालेत आणि त्याच्या समूहाला महाराष्ट्र म्हणू लागले. तद्वतच ह्या प्रदेशाच्या भाषेला मराठी आणि वन्हाडीला मराठीची बोली असेही समजू लागले पण खरे तर ‘वन्हाडी’ मराठीची जननी आहे.”^५

हा विदर्भ सरस्वतीची जन्मभूमी म्हणून प्रसिध्द आहे. तसेच विदर्भाचा सार्वभौम देव म्हणून महादेवाला मान्यता आहे. प्रागैतिहासिक काळापासून विदर्भात मातृप्रधान संस्कृती होती असे बोलले जाते त्यामुळेच तेथे दूर्गा, नैऋति, अंबा, रेणूका या कर्तृत्ववान स्त्रियांना देवतारूप देऊन त्यांची पूजा केली जाते. आजही त्यांची शक्तीपीठे अस्तित्वात आहेत.

स्त्री-परंपरा :-

विदर्भाला कर्तृत्ववान स्त्रियांची परंपरा आहे. त्यांच्या कार्यामुळे विदर्भालाही प्रतिष्ठा प्राप्त झाली आहे. प्रतिमाताई सांगतात, 'कालिदास काळात लिहिणारी पहिली महाराष्ट्रातील स्त्री विजयंका विदर्भातील आहे. 'धवळे' लिहिणारी महदंबा विदर्भाला कर्मभूमी मानते तर इतिहास घडविणारी जिजामाता विदर्भकन्याच आहे. तसेच बुलढाण्याच्या असणाऱ्या ताराबाई शिंदे यांनी 'स्त्री-पुरुष तुलना' पुस्तक लिहून खळबख माजवली. अशा कर्तृत्ववान स्त्रियांची पार्श्वभूमी असलेल्याच वऱ्हाड प्रांतात जन्मलेले आणखी एक व्यक्तीमत्त्व म्हणजे डॉ. प्रतिमा इंगोले होय.

३) प्रतिमा इंगोले व वऱ्हाडी बोली :-

अमरावती जिल्ह्यातील दर्यापूर सारख्या निमशहरी भागात आयुष्य गेलेल्या, त्यामुळेच वऱ्हाड व वऱ्हाडी भाषा यांच्यावरील अत्यंत प्रेमातून आपले बरेचसे साहित्य वऱ्हाडी बोलीमध्ये लिहिणाऱ्या डॉ. प्रतिमा इंगोले एक प्रतिभासंपन्न यक्तिमत्त्व आणि सिध्दहस्त लेखिका म्हणून संपूर्ण महाराष्ट्राला त्या परिचित आहे. कथालेखन हा आवडता प्रांत, तर लोकसाहित्य हा आवडता अभ्यासविषय. प्रतिमा इंगोले म्हटलं की चटकन आठवते ती वऱ्हाडी बोली. त्यामुळे ते एक समीकरणच आहे. माणूस जिथं राहतो त्याचा गंध उराशी बाळगतो त्यातही तो माणूस लेखक असेल तर बोलायलाच नको. प्रतिमाताई याच उत्तम उदा. आहेत. ज्या वऱ्हाडी मातीत त्या जन्मल्या, वाढल्या त्या मातीला प्रथम प्रकाशात आणण्याचं, तिचं ऋण फेडण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला आणि वऱ्हाडी बोलीतून लेखनास प्रारंभ केला.

प्रतिमा इंगोले यांच्या याच वैशिष्ट्यामुळे त्यांनी अनेकांची वाहवा मिळविली आहे. डॉ. मनोहर तल्हार प्रतिमाताईंचा गौरव करताना म्हणतात, - “वन्हाडी बोलीतून लेखन करणाऱ्या किंवा विदर्भाच्या नव्या पिढीचे प्रतिनिधित्व करू शकेल अशा काही बोटार मोजण्या इतक्या लेखकात निर्देश करावा लागेल इतके भरगच्च व वैशिष्ट्यपूर्ण लेखन करणाऱ्या सौ. प्रतिमा इंगोले यांना निदान लेखिकेत तरी अग्रगण्यच मानावे लागेल. एक तर एकूणच मराठी साहित्यात, ग्रामीण लेखन प्रभावीपणे करून नावारूपास आलेल्या तरुण पिढीत लेखिका मोजक्याच आहेत.”^६

तर त्यांच्या ग्रामीण लेखनाबद्दल डॉ. मधुकर वाकोडे सांगतात की, “अस्सल लोकजीवन, ग्रामीण संस्कृती, ग्रामीण जीवनातील संकेत, रितीरिवाज, समूहाचे जीवन, त्यातील बारीकसारीक तपशील आणि स्त्रीमनाचे सूक्ष्म वास्तवदर्शन उध्दव शेळके, मनोहर तल्हार यांच्या पिढीनंतर सौ. प्रतिमा इंगोले यांनी घडविले आहे.”^७

प्रतिमाताईंचे या वन्हाडी बोलीशी एक नाते जुळले आहे त्याचा खुलासा करताना त्या म्हणतात, “खरे तर आम्ही घरात वन्हाडी बोलत नव्हतो कारण आमचे वास्तव्य तसे अकोल्याला, पण दुर्दैवाने वडील वारले आणि मला व आईला आजोळी दानापूरला परतावे लागले. त्यावेळी माझ्या मनात ही वन्हाडी भिनली असावी.”

“आम्ही दानापूरला आलो तसे मला वेगळे आणि उपरे वाटत असावे पण सर्वांनीच ‘एका पंखानं उणं लेकरू’ म्हणून वेगळी ममत्वाची वागणूक दिली. त्यामुळे कदाचित त्या माया करणाऱ्या लोकांची भाबडी भाषा माझ्या मनाला भावली असावी. कदाचित मीही त्या वयात त्यांच्याशी बोलताना त्यांचीच भाषा वापरली असावी. पुढे लिहिताना मात्र एखाद्या गुप्तधनासारखे मनातील हे ‘शब्दधन’ माझ्या उपयोगी पडले.”^८

अशा प्रकारे जुने ऋणानुबंध असल्याने त्या वन्हाडी भाषेकडे वळल्या. याच संदर्भात प्रतिमाताई आणखी एक सुंदर विचार सांगतात, “एखाद्या चित्रकाराला निसर्गाचा विलोभनीय देखावा चितारतो म्हटल तर त्याला त्या देखाव्याच्या कक्षेत

येणाऱ्या सर्व गोष्ठी चित्रीत कराव्या लागतात. त्या सर्व गोष्ठी त्या देखाव्याचा अविभाज्य घटक असतात. तद्वतच वऱ्हाडी संस्कृतीचा अविभाज्य घटक वऱ्हाडी बोली आहे म्हणूनच या संस्कृतीचे या प्रदेशाचे या परिसराचे या परिसरातील माणसांचे चित्रण साहित्यात करतो म्हटलं तर वऱ्हाडी बोलीला डावलून चालणार नाही.''^९ प्रतिमाताईना वऱ्हाडी बोलीविषयी असणारी ओढ व आवड सार्थ आहे कारण ती त्यांची मायबोली आहे म्हणूनच ते प्रतिमाताईचे वैशिष्ट्यही आहे.

४) 'वऱ्हाडी लोकगाथेचे' स्वरूप :-

लोकसाहित्याच्या अभ्यासाकडे लक्ष वळविल्यापासून लेखिकेने प्रथम वाड्यातील स्त्रियांची गीतेच गोळा केली. मात्र पुन्हा जाणीवपूर्वक त्याकडे लक्ष दिले. जोगवा मागतात तशी मी गीते गोळा करू लागले असे प्रतिमाताई म्हणतात.

प्रस्तुत 'वऱ्हाडी लोकगाथा' या पुस्तकात खऱ्या अर्थाने वऱ्हाड म्हणतात, त्या क्षेत्राचा विस्तार गृहीत धरला आहे. म्हणजेच अकोला, अमरावती, बुलढाणा, यवतमाळ व वाशी या पाच जिल्ह्यातील गीते या पुस्तकात सामाविष्ट केली आहेत.

मुखपृष्ठ :-

वऱ्हाडी लोकगाथेचे स्वरूप पाहता प्रथम दृष्टीक्षेपात येते ते 'मुखपृष्ठ'. मुखपृष्ठाची कल्पना प्रतिमा इंगोले यांचीच आहे. मुखपृष्ठात भुलाबाई म्हणजेच भोंडल्याच्या उत्सवाच्या वेळी मांडली जाणारी पूजा आहे. त्यामध्ये मातीच्या तयार केलेल्या भुलाबाई व भुलोबा आहेत. मातीचे उभाट दिवे यानाच 'माळे' म्हणतात. असे पाच दिवे व इतर पूजासाहित्य आहे. पुस्तकातील रेखाचित्रे प्रतिमाताईनी तयार केली आहेत तसेच ती रेखीव देखील आहेत.

मलपृष्ठ :-

मलपृष्ठामुळे डॉ. प्रभाकर मांडे यांनी 'वऱ्हाडी लोकगाथे'ची उपयुक्तता तसेच त्याचे वैशिष्ट्य थोडक्यात सांगितले आहे. त्यावरून पुस्तकाच्या अंतरंगाविषयी कल्पना येते.

रेखाचित्रे :-

प्रस्तुत पुस्तकातील सर्व रेखाचित्रे प्रतिमाताईंनी स्वतः रेखाटलेली आहेत. त्यामध्ये विविधतेबरोबरच काही धार्मिक कलाकृती पहायला मिळतात. या प्रत्येक रेखाचित्रांना काही ना काही अर्थ लाभलेला आहे. पुस्तकाच्या अभ्यासातून रेखाचित्रांची यथार्थता स्पष्ट होते. तसेच पुस्तकाच्या सौंदर्यात देखील ही रेखाचित्रे भर घालतात.

या पुस्तकाच्या सुरुवातीला प्रतिमा इंगोले यांनी ही कलाकृती स्व. दुर्गा भागवत यांच्या प्रेरक स्मृतीस अर्पण केली आहे. त्यानंतर सौ. प्रतिमाताई यांचे मनोगत आहे. त्यामध्ये त्यांनी प्रस्तुत गीते एकत्र करण्याची प्रेरणा कुठून मिळाली, कोणत्या स्त्रियांनी या संकलनासाठी मदत केली, त्याचबरोबर लोकगीतांवरील काही प्रकाशित पुस्तके यांचा परिचय दिला आहे. शेवटी गीतांचे स्वरूप सांगताना त्यातील विविधता सांगितली आहे.

लोकसाहित्याचे अभ्यासक प्रभाकर मांडे यांनी पुस्तकाला प्रस्तावना दिली आहे. त्यामध्ये त्यांनी प्रतिमाताईंच्या परिचयाबरोबर वऱ्हाडचा, तेथील लोकगीतांवरील पुस्तकांचा अल्प परिचय दिला आहे तसेच पुस्तकातील विविध प्रकारची वऱ्हाडी लोकगीते तसेच क्वचित उहाकागीते, दंडार, ठावा गीते, तिफणीची आरती, लोकारती या गीतांविषयीची माहिती सांगितली आहे. शेवटी प्रभाकर मांडे यांनी 'वऱ्हाडी लोकगाथा' हे पुस्तक लोकसंस्कृतीच्या अभ्यासकांना अधिक विश्वसनीय ठरेल असा विश्वासही व्यक्त केला आहे.

यानंतर 'वऱ्हाडी लोकगाथा' मधील गीतांची रूपरेषा पाहायला मिळते त्यामधील गीतांची रचना वर्गीकरण करून केली नाही म्हणजे विधीगीते, कृषीगीते, देवदेवतांची गीते, लहान मुलांची गाणी, उपासकांची गीते, स्त्रियांची गीते अशी रचना नसली तरी गीत प्रकारानुसार स्वतंत्र नावे दिली आहेत. त्याचे उपप्रकारही काही ठिकाणी दिले आहेत. उदा. लग्नगीते-यामध्ये हळदीचे गीत, नवरदेव राशीचे गीत,

लग्नगीत, सीतेचे लग्न, ओवीगीते वगैरे. एकूणच पारंपारिक लोकगीतांच्या विषयामध्ये इतकी विविधता आहे की, वर्गीकरण करताना एखादे गीत कोणत्या प्रकारात सामाविष्ट करावे याबाबत गोंधळ उडतो. कारण एकाच गीतातून वेगवेगळे संदर्भ येऊ शकतात हीच समस्या 'वन्हाडी लोकगाथा' यातील गीतांविषयी जाणवते तरीही प्रतिमाताईंनी प्रस्तुत पुस्तकातील गीतांचे स्थूलमानाने वर्गीकरण केले आहे.

वन्हाडी लोकगाथेचे स्वरूप पाहताना 'लोकगाथा' म्हणजे काय? 'गाथा' या शब्दाचा अर्थ पाहणे गरजेचे वाटते. "वेदकाळामध्ये विधी प्रसंगी गायल्या जाणाऱ्या गीतांबद्दल 'गाथा' असा शब्द आढळतो. त्याची व्युत्पत्ती समाधानकारकपणे सांगता येत नसली तरी 'गै' म्हणजे 'गाणे' या धातूपासून हा शब्द निघाला असावा असे मानण्यात येते. 'गाथा' हा शब्द गीतासाठी आणि 'गाथिन' हा शब्द गाणाऱ्यासाठी प्रचलित होता."^{१०} तसेच गाथा म्हणजे 'पदच' असा उल्लेख ऐतरेय अरण्यकात आला आहे. गाथा या दैवी किंवा मानवी असत.

तर प्रतिमा इंगोले 'गाथा' या शब्दाविषयी म्हणतात, " 'गाथ' म्हणजे प्रांतीय किंवा स्थळीय गाणी तसेच दोन प्रदेशांना जोडणारा दुवा म्हणजे ही 'गाथा' होय. तर प्रभाकर मांडे म्हणतात 'खऱ्या वन्हाडामधील लोकजीवनात परंपरेने चालत आलेली गीते म्हणजेच 'वन्हाडी लोकगाथा' होय."^{११} थोडक्यात 'लोकगीतांतून दिसून येणाऱ्या लोकजीवनातील रूढी परंपरेच दर्शन म्हणजे त्यांची 'गाथा' असेही म्हणता येईल.

योग्य शीर्षक :-

प्रस्तुत 'वन्हाडी लोकगाथा' हे शीर्षक पुस्तकाचे अंतरंग पहाता वेगळे वाटते. पण याचा अभ्यास केल्यानंतर ते योग्यही वाटते कारण लोकगीते असे नांव दिले असते तर नांव वाचताक्षणी त्याची कल्पना आली असती. पण वरती गाथा व आतमध्ये गीते अशी नांवे पाहिल्यावर हे शीर्षक विचार करायला लावते, पण या

पुस्तकातील गीतांमधून प्रतित होणारा आशय तेथील वऱ्हाडी लोकजीवनाची गाथाच आपल्यासमोर मांडतो त्यामुळे यादृष्टीने विचार केल्यास हे शीर्षक योग्य वाटते.

वऱ्हाडी लोकगाथेचे अंतरंग :-

प्रस्तुत पुस्तकात वऱ्हाड प्रांतात मौखिक रूपात प्रचलित असलेली गीते आहेत.

‘‘ह्यात स्त्रियांची लोकगीते जशी आहेत तशीच पुरुषांची लोकगीते आहेत. ह्यात विधीगीते, ओवीगीते आहेत तशीच खेळगीते ही आहेत. ह्यात कथागीते, कलापथक गीते, तुंबडी गीते, शेतकरीगीते ह्या सर्वांचा सामावेश केला आहे. मिळतील तेवढ्या आरत्या दिल्या आहेत. बहुतांशी सर्वच आज प्रचारात नसल्याने लोकगाथेच्या दुमिळत्वाच्या दयोतक आहेत. विदर्भाचा सार्वभौम देव ‘महादेव’ त्यामुळे लोकगाथेत महादेवाची गाणी विपुल असणे साहजिकच ती ह्या संकलनात संख्येने जास्त आहेत. विठोबा हा शेतकऱ्यांचा व महाराष्ट्राचा लोकप्रिय देव! त्यामुळे पंढरपूरविषयीच्या जिव्हाळ्याने ओतप्रोत असणारी बरीच गाणी आहेत.’’^{१२}

त्याचबरोबर ह्या संकलनात उहाका गीते, ठावागीते, दंडार, तिफणीची आरती, इतर आरत्या, पौराणिक देवदेवतांची गीते, ऐतिहासिक गीते, राजाची गाणी आहेत. लग्नगीते, विनोदी गीते, भाऊ मारण्याचे गीत, वैराळ, भोंडला, पशुपक्षीविषयक गीते, गुराख्याची गीते, वृक्षविषयक, आगडे-पागडे, मातामायची, तत्वज्ञानविषयक, भजन त्याचबरोबर लहान मुलांसाठी खेळगीते, पाळणागीते, अंगाई गीत, वर्षागीते, चिलियाबाळाची गाणी वगैरे स्वरूपाची एकूण ६५ प्रकारची गीते समाविष्ट केली आहेत. या गीतांमधून कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचे संदर्भ येतात.

‘वऱ्हाडी लोकगाथा’ या पुस्तकातील सर्व गीतांमधून वऱ्हाडी लोकजीवन, राहणीमान, नातेसंबंध, सण उत्सव, प्रथा, परंपरा, भाषा, विधी, रितीरिवाज तसेच

विदर्भातील स्त्रीजीवन या अनेक पैलूंचे दर्शन घडते व एकूणच वऱ्हाडी लोकजीवन समोर उभे राहते.

याबाबत डॉ. प्रभाकर मांडे म्हणतात, “वऱ्हाडी लोककथा यातून पश्चिम विदर्भातील लोकजीवनाचे आणि लोकसंस्कृतीचे चित्रण आले आहे. प्रदेशविशिष्ट सांस्कृतिक जीवनाचे वेगळेपण यातून व्यक्त होते. पारंपारिक लोकजीवनाचा अविष्कार ज्या मौखिक वाङ्मयातून होतो ते स्वाभाविकपणे तेथील बोलीत असते.

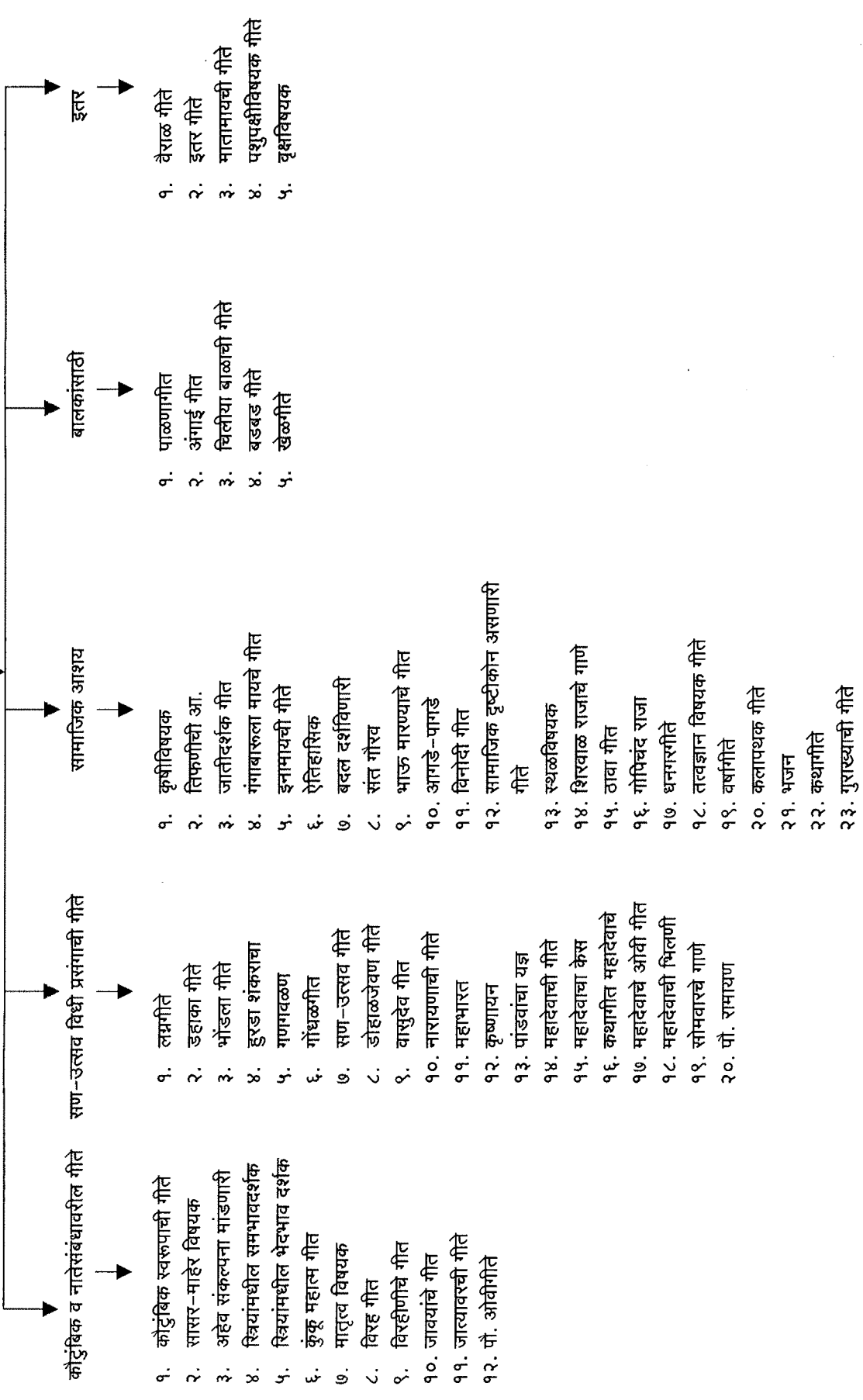
‘वऱ्हाडी लोकगाथा’ यातून उच्चार विशेष तसेच या बोलीचे शब्दलाघव दिसते. वऱ्हाडी बोलीचा अभ्यास करणाऱ्यांना म्हणजे भाषावेदीकांना वऱ्हाडी लोकगाथा ही उत्तम सामग्री शिवाय मौलिक आणि विश्वासाह अशी झाली आहे.”^{१३}

यावरून स्त्रियांचे कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवन अधिक चांगल्या प्रकारे स्पष्ट करता येईल.

लोकसाहित्य विशारदांनी लोकगीतांचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण केले आहे हे पहिल्या प्रकरणात पाहिले आहे. त्यानुसार स्थूल मानाने ‘वऱ्हाडी लोकगाथा’मधील गीतांचे वर्गीकरण करण्याचा प्रयत्न केला आहे तो पुढील प्रमाणे -

अशा प्रमाणे एकूण ६५ प्रकारची लोकगीते सामाविष्ट केली आहे. जी पाहताक्षणी चटकन मनात भरतील अशी आहेत. सुरुवातीला लोकगीतांचा अभ्यास करायचा हे नक्की झाल्यावर एखाद्या संग्रहित लोकगीतांच्या पुस्तकाच्या शोधात असताना हे ‘वऱ्हाडी लोकगाथा’ हे डॉ. प्रतिमा इंगोले यांचं पुस्तक पाहायला मिळालं आणि हेच पुस्तक निवडलं. प्रतिमा इंगोले यांनी संपादित केलेले पुस्तक आहे म्हटल्यावर त्यांच्याविषयी काही माहिती गोळा केली असता त्यांच्या वैविध्यपूर्ण साहित्याची कल्पना आली. त्यात त्यांच वऱ्हाडी भाषेतील लेखन ही सर्वच आवड जुळून आली त्यातून प्रस्तुत प्रबंध विषय साकार झाला. या पुस्तकातील सामाविष्ट गीतांतून स्त्री-जीवन त्यांच्या भावभावना यांची ओळख होईलच त्याबरोबर मनोरंजन

व-हाडी लोकगाथामधील लोकगीते

आणि वऱ्हाडी लोकजीवनाचं दर्शनही होईल. या गीतांमधून दिसून येणाऱ्या रित्रयांच्या कौटुंबिक, सामाजिक, सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा पुढे विस्तृतपणे येणार आहे.

समारोप :-

प्रस्तुत प्रकरणात सुरुवातीला त्यांच्या परिचयामध्ये त्यांचे बालपण, शिक्षण याविषयी माहिती दिली आहे. त्यांना लेखनाची प्रेरणा कशी मिळाली याबाबतीत त्यांचेच विवेचन दिले आहे. त्यानंतर प्रतिमा इंगोले यांचे सर्व साहित्य प्रकारातील प्रकाशित वाङ्मय आणि त्यांना मिळालेले सर्व पुरस्कार यांची माहिती दिली आहे. वऱ्हाडी भाषा असणारा विदर्भ प्रांत व तेथील परंपरा यांची थोडक्यात माहिती दिली आहे.

वऱ्हाडी लेखन करणाऱ्या प्रतिमा इंगोले व वऱ्हाडी बोली यांचा जवळचा संबंध आहे. त्यांच्या या वैशिष्ट्याची माहिती देऊन अखेर 'वऱ्हाडी लोकगाथेचे' स्वरूप या भागात, लेखिकेची संकलनाची आवड, पुस्तकाची रचना यामध्ये मुखपृष्ठ-रेखाचित्रे, मलपृष्ठ, मनोगत, प्रभाकर मांडे यांची प्रस्तावना, पुस्तकातील सामाविष्ट करण्यात आलेले सर्व गीतप्रकार सांगितले आहेत. लोकगाथा म्हणजे काय? याचाही खुलासा करण्याचा प्रयत्न केला आहे. त्याबरोबर या सर्व गीतांचे स्थूलमनाने वर्गीकरण करणारा आलेखही दर्शविण्याचा प्रयत्न केला आहे. यावरून रित्रयांच्या एकूण जीवनाचा परामर्श पुढील तीन प्रकरणांत घेण्याचा प्रयत्न करणार आहे.

BARR. GANESH KHARDEKAR LIBRARY
SHIVAJI UNIVERSITY, KOLHAPUR.

संदर्भ :-

- १) 'पानावरील रेषा', डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'हजारी बेलपान' कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख, संपादक विमलाबाई कुकडे, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, प्रथमावृत्ती, ४-११-९५, पृ. ९, १०.
- २) 'झेंडवाईचे दिवे', डॉ. प्रतिमा इंगोले, देशमुख पब्लिशर्स प्रा.लि. पुणे, प्रथमावृत्ती, जाने. २००२, पृष्ठ क्र.
- ३) 'वन्हाडी लोकगाथा', डॉ. प्रतिमा इंगोले, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, (त्यांचे प्रकाशित वाङ्मय व पुरस्कार) प्रथमावृत्ती-४-११-२०००, पृ. ३४९.
- ४) 'वैदर्भीय', डॉ. प्रतिमा इंगोले, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, प्रथमावृत्ती ३ जून २००३, पृ. ६, ७.
- ५) तत्रैव, पृ. ७
- ६) 'पानावरील रेषा', डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'हजारी बेलपान' कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, (मनोहर तल्हार, नागपूर यांचे मत) प्रथमावृत्ती, ४-११-९५, पृ. २६.
- ७) तत्रैव, डॉ. मधुकर वाकोडे यांचे मत, पृ. २३.
- ८) 'वैदर्भीय', डॉ. प्रतिमा इंगोले, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, (प्रतिमा इंगोले यांचे मनोगत) प्रथमावृत्ती ३ जून २००३, पृ. ५.
- ९) 'पानावरील रेषा', डॉ. प्रतिमा इंगोले यांच्या 'हजारी बेलपान' कथासंग्रहावरील परीक्षणात्मक लेख, सोनल प्रकाशन, दर्यापूर, (प्रतिमाताईचे कार्यक्रमातील मनोगत) प्रथमावृत्ती, ४-११-९५, पृ. ६६.
- १०) 'लोकसाहित्याचे स्वरूप', डॉ. प्रभाकर मांडे, गोदावरी प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रकरण ११, लोकगीते, आवृत्ती ४ डिसें. २०००, पृ. २३५.
- ११) 'वन्हाडी लोकगाथा', डॉ. प्रतिमा इंगोले, सोनल प्रकाशन, (प्रभाकर मांडे यांच्या प्रस्तावनेतील वाक्य) प्रथमावृत्ती २०००, पृ. ७.
- १२) 'वन्हाडी लोकगाथा', डॉ. प्रतिमा इंगोले, सोनल प्रकाशन, (प्रतिमाताईचे मनोगत) प्रथमावृत्ती २०००, पृ. ७.
- १३) तत्रैव, (प्रस्तावना - प्रभाकर मांडे) पृ. ११